

**MONUMENTEN
INVENTARISATIE
PROJECT**

Ten geleide

Het Monumenten Inventarisatie Project (MIP) is een landelijk opgezet project met het doel om in betrekkelijk korte tijd - 5 jaar - een inventarisatie te verkrijgen van bouwkunst en stedenbouw uit de periode 1850-1940. De uitvoering van het project wordt verzorgd door de provincies. In Gelderland heeft de provincie de Stichting MIP-Gelderland opgericht, die belast is met de uitvoering van het project.

In Gelderland wordt het MIP uitgevoerd conform de Gelderse streekplan-indeling: Midden-Gelderland, Oost-Gelderland, Veluwe en Rivierenland. Binnen deze inventarisatiegebieden wordt per gemeente geïnventariseerd.

Het eindprodukt, waarover de gemeenten de beschikking krijgen, bestaat uit 3 rapporten, te weten een regiobeschrijving, een gemeentebeschrijving en een inventarisatierapport.

In de regiobeschrijving wordt op hoofdlijnen een schets gegeven van ontwikkelingen die bepalend zijn geweest voor de ruimtelijke kwaliteit, i.c. bouwkundige en stedenbouwkundige karakteristieken, uit de periode 1850-1940 in het inventarisatiegebied. Het betreft veelal ontwikkelingen en karakteristieken die behalve van lokaal belang ook een boven-lokaal belang vertegenwoordigen.

In de gemeentebeschrijving, die kan worden beschouwd als een verfijning die betrekking heeft op een deel van het grondgebied van de regiobeschrijving, worden op beknopte wijze de voornaamste historisch-geografische, sociaal-economische, bouwkundige en stedenbouwkundige ontwikkelingen uit de periode 1850-1940 weergegeven.

In dit verband dient hoofdstuk 4.5. *Karakterisering geïnventariseerde bebouwing* afzonderlijk te worden genoemd. Het betreft een hoofdstuk dat als "schakel" fungeert tussen het beschrijvende en het inventarisatiegedeelte, te weten het inventarisatierapport.

Het inventarisatierapport voorziet in een beknopte weergave per gemeente van de gebouwde omgeving uit de periode 1850-1940 in de vorm van objecten en complexen op basis van de uitgewerkte MIP-formulieren.

Hoewel de 3 rapporten afzonderlijk kunnen worden gelezen, verdient het aanbeveling het inventarisatiegedeelte niet los te zien van het beschrijvende gedeelte en omgekeerd.

Blad : 2
Betreft : Ten geleide (vervolg)

Met betrekking tot het gebruik van de MIP-eindprodukten dient het volgende te worden opgemerkt.

Bij schrijven d.d. 21 september 1989 - nr. WZ89.59395 - WZ/CE404 is de provincie Gelderland accoord gegaan met de samenwerkingsovereenkomst, zoals opgesteld van rijkswege bij schrijven d.d. 11 augustus 1989, nr. U-172.612, inzake de uitvoering van het Monumenten Inventarisatie Project in Gelderland.

In artikel 8 van bedoelde overeenkomst is het gebruik van de eindprodukten geregeld. Dit artikel luidt als volgt:

"Artikel 8. Gebruik eindprodukten

1. De Provincie is evenals de Rijksdienst ook nadat de eindprodukten als bedoeld in artikel 1, leden a t/m e (*) zijn opgeleverd gerechtigd deze eindprodukten, geheel of gedeeltelijk voor eigen gebruik aan te wenden, te vermenigvuldigen of te publiceren, dan wel, al dan niet tegen financiële vergoeding, voor gebruik aan derden beschikbaar te stellen.
2. De Provincie maakt met derden die zij bij de uitvoering van het Project betreft zodanige afspraken, dat hen niet de bevoegdheid toekomt, bv. door een beroep op hun toebehorende auteursrechten, in het in het eerste lid omschreven gebruik, geheel of gedeeltelijk te beletten of te belemmeren.
3. De Rijksdienst en de Provincie bevorderen de totstandkoming van openbare publicaties over jongere bouwkunst en stedenbouw uit de periode midden 19e eeuw - Tweede Wereldoorlog."

Wij verzoeken u bij het gebruik van de eindprodukten de geraadpleegde bron(nen) te vermelden.

OOST-GELDERLAND

ZELHEM

gemeentebeschrijving

Monumenten
Inventarisatie
Project

GEMEENTEBESCHRIJVING

GEMEENTE ZELHEM

INHOUDSOPGAVE

	Blz.
1. <u>INLEIDING</u>	3
2. <u>BODEMGESTELDHEID EN GRONDGEBRUIK</u>	5
3. <u>INFRASTRUCTUUR</u>	7
4. <u>NEDERZETTINGSSTRUCTUUR</u>	8
4.1. Algemeen	
4.2. Functionele ontwikkelingen	- periode 1800-1850 - periode 1850-1900 - periode 1900-1940
4.3. Stedebouwkundige structuur:	- Zelhem - Velswijk - Halle - Verspreide bebouwing
4.4. Ontwikkelingen na 1940	
4.5. Karakterisering geïnventariseerde bebouwing	
4.6. Typologie uitbreidingen gemeente Zelhem 1850-1940	
4.7. Bijzondere gebieden	
<u>GERAADPLEEGDE ARCHIEVEN/BIBLIOTHEKEN, KAARTMATERIAAL EN LITERATUUR</u>	16

1. INLEIDING

De gemeente Zelhem ligt in het inventarisatiegebied Oost-Gelderland. De oppervlakte van de gemeente bedraagt 8.192 hectare. Zelhem is de hoofdkern in de gelijknamige gemeente. Halle en Velswijk zijn de overige kernen (zie afbeelding 1). De zuidwestgrens van de gemeente Zelhem valt samen met de Wittenbrinkse Beek en de Zelhemse Beek. De gemeente Zelhem heeft als buurgemeenten Doetinchem, Wisch, Lichten-voorde, Ruurlo, Hengelo en Hummelo en Keppel.

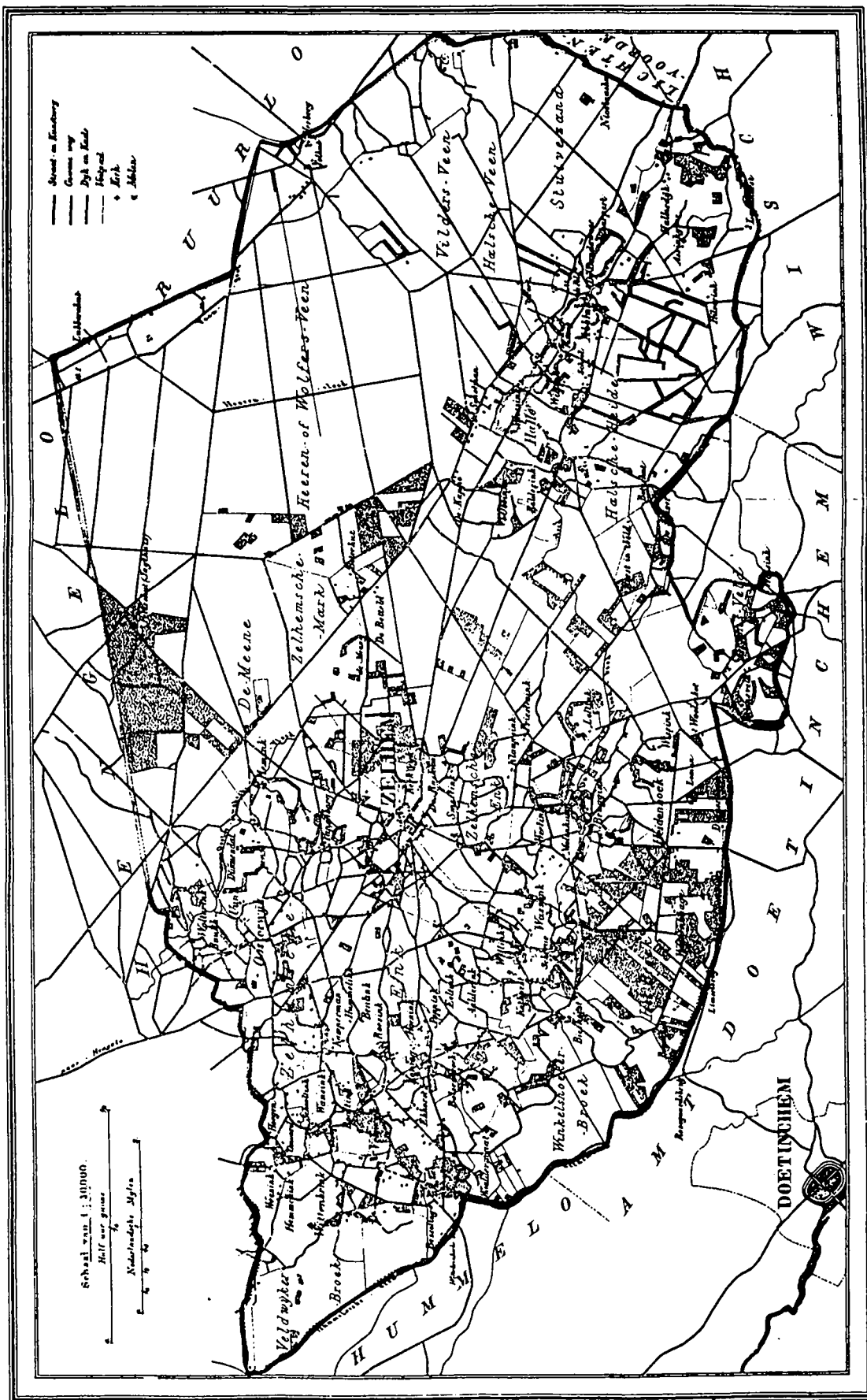
Zelhem is van oudsher een agrarische gemeente. In de periode 1850-1940 komt hierin nauwelijks enige verandering.

Op 1 januari 1989 telt de gemeente Zelhem 11.201 inwoners.

Afbeelding 1
Gemeente Zelhem, 1867

PROVINCIE GELDERLAND.

GEMEENTE ZELHEM.

Uitgere van Hugo Sprong te Leeuwarden

5096 Buiders. 3750 Inwoners.

1867.

2. BODEMGESTELDHEID EN GRONDGEBRUIK

Gedurende de Saale-ijstijd zijn brede landijstongen in zuidelijke richting doorgedrongen, daarbij grondmateriaal transporterend en deponerend. Een van die ijstongen heeft de Montferlandse heuvels gevormd. Het grondgebied van de latere gemeente Zelhem was toen bedolven onder honderden meters dikke landijspakketten. Als gevolg van de stuwwallen en landijstongen werd de Rijn gedwongen zuidelijker te gaan stromen. Na het afsmelten van het landijs bleef een diep dal achter. De Rijn en zijn vele vertakkingen, waaronder de Oude IJssel, trachtten hun oude loop te hervatten. Daartoe moest een bres geslagen worden in de stuwwalverbinding tussen het Montferland en het Oost-Nederlands Plateau. Gaandeweg werd het gletscherdal van de Oude IJssel met oude rivierzanden opgevuld. In droge tijden kon het zand opgestoven worden tot lage ruggen. Gedurende het Weichselien is dit proces van stuifduin- en dekzandrugvorming in het rivierdal, respectievelijk op het Oost-Nederlands Plateau (zie afbeelding 2) in versneld tempo voortgegaan.

De gemeente Zelhem is bedekt met een dekzandplateau, bestaande uit dekzandruggen, waartussen zich bredere en smallere geulen en beken gevormd hebben. Uitgestrekte venen op het dekzandplateau ontstonden als gevolg van de geringe doorlaatbaarheid van de bodem. Als gevolg hiervan is in de gemeente Zelhem een onregelmatig reliëf ontstaan.

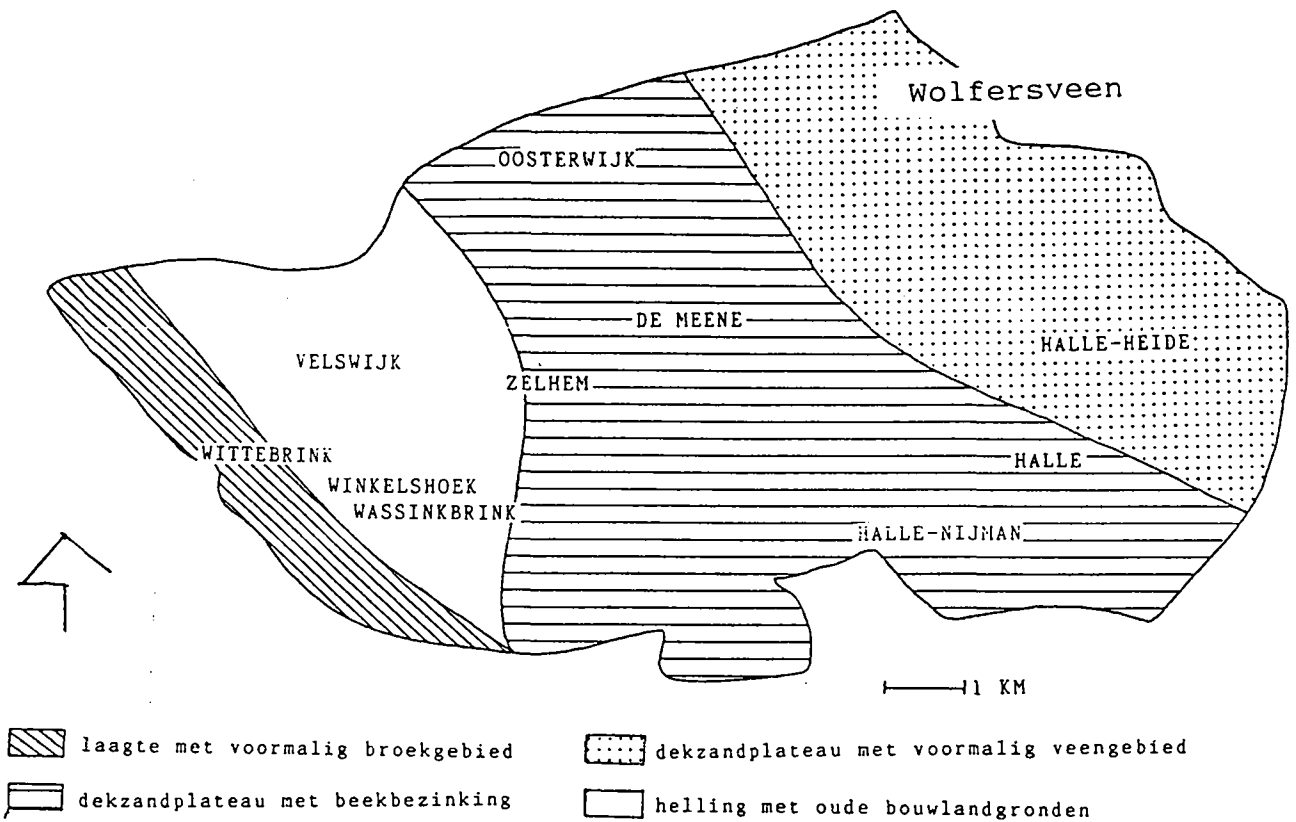
Het grondgebruik in de periode 1850-1940 heeft betrekking op de laaggelegen komgronden en broeklanden in het beekdal van de Zelhemse Beek, het hellingsgebied van het dekzandplateau, het dekzandplateau met veen, resp. beekbezinking. De broeklanden en komgronden zijn geschikt als grasland; de meest dominante vorm van agrarisch bodemgebruik in Zelhem. Akkerbouw, dat wil zeggen de verbouw van tarwe en de teelt van aardappels vindt plaats op het hellingsgebied van het dekzandplateau en het dekzandplateau met afzettingen van voormalige beken en geulen. Hier bevinden zich ook de essen. Op de hoger gelegen delen van het dekzandplateau zijn bossen aangelegd door grootgrondbezitters. In het drassige gedeelte van het Plateau werd veen gestoken. Het Wolfersveen is eind 19e, begin 20e eeuw systematisch gedraineerd en ontsloten. In het zuidoosten van de gemeente lag tot in het begin van de 20e eeuw een uitgestrekt heidegebied dat is ontgonnen ten behoeve van de akkerbouw.

Het hoogteverschil tussen de broeklanden in het westen van de gemeente en het dekzandplateau in het midden bedraagt 6 meter. De gronden op de dekzandhelling wateren af in westelijke richting, op de Zelhemse Beek. Het midden en oostelijke deel van Zelhem watert via de Veengoot af op het bekenstelsel ten oosten en noorden van de gemeente. De heide- en broeklandontginning worden op stelselmatige wijze eind 19e, begin 20e eeuw ter hand genomen door de Nederlandse Heidemaatschappij. De Veengoot, die van belang wordt voor de afwateringen wordt ca. 1930 doorgestoken naar de IJssel.

Zelhem en Halle bevinden zich op de hogere ruggen van het dekzandplateau, Zelhem meer op de rand ervan. Tussen de nederzettingen bevinden zich nog de essen die zich manifesteren als grote, open landbouwcomplexen met verspreid liggende boerderijen. Het grootste essencomplex strekt zich uit rondom Zelhem.

Rondom de essen ontstonden kleine buurtschappen, als Wittenbrink, Winkelshoek en Wassinkbrink. In de 20e eeuw hebben in het oostelijk deel van de dekzandgronden uitgebreide en systematische heide- en veenontginningen plaatsgevonden.

Afbeelding 2
Geomorfologische kaart gemeente Zelhem

3. INFRASTRUCTUUR

De Hummeloseweg via Wittenbrink is de oudste en eerste verharde weg op het grondgebied van de gemeente Zelhem (1846). De weg, dat wil zeggen het verharde deel, eindigt in het Wolfersveen. Pas tussen 1917 en 1930 zijn de wegen naar Halle voor verkeer geschikt gemaakt. In 1923 wordt een begin gemaakt met de verharding en verbreding van de wegen naar Ruurlo en Doetinchem (1928). Deze weg vormt nog steeds de hoofdverbinding in de gemeente Zelhem.

Tussen Doetinchem en Ruurlo heeft in het tijdvak 1885-1937 een spoorverbinding bestaan, met een station te Zelhem.

Het traject is in 1937 gesloten voor alle vervoer. Na de Tweede Wereldoorlog is het traject Doetinchem-Zelhem uitsluitend voor goederenvervoer heropend, met name ten behoeve van de houtzagerij, tot omstreeks 1970.

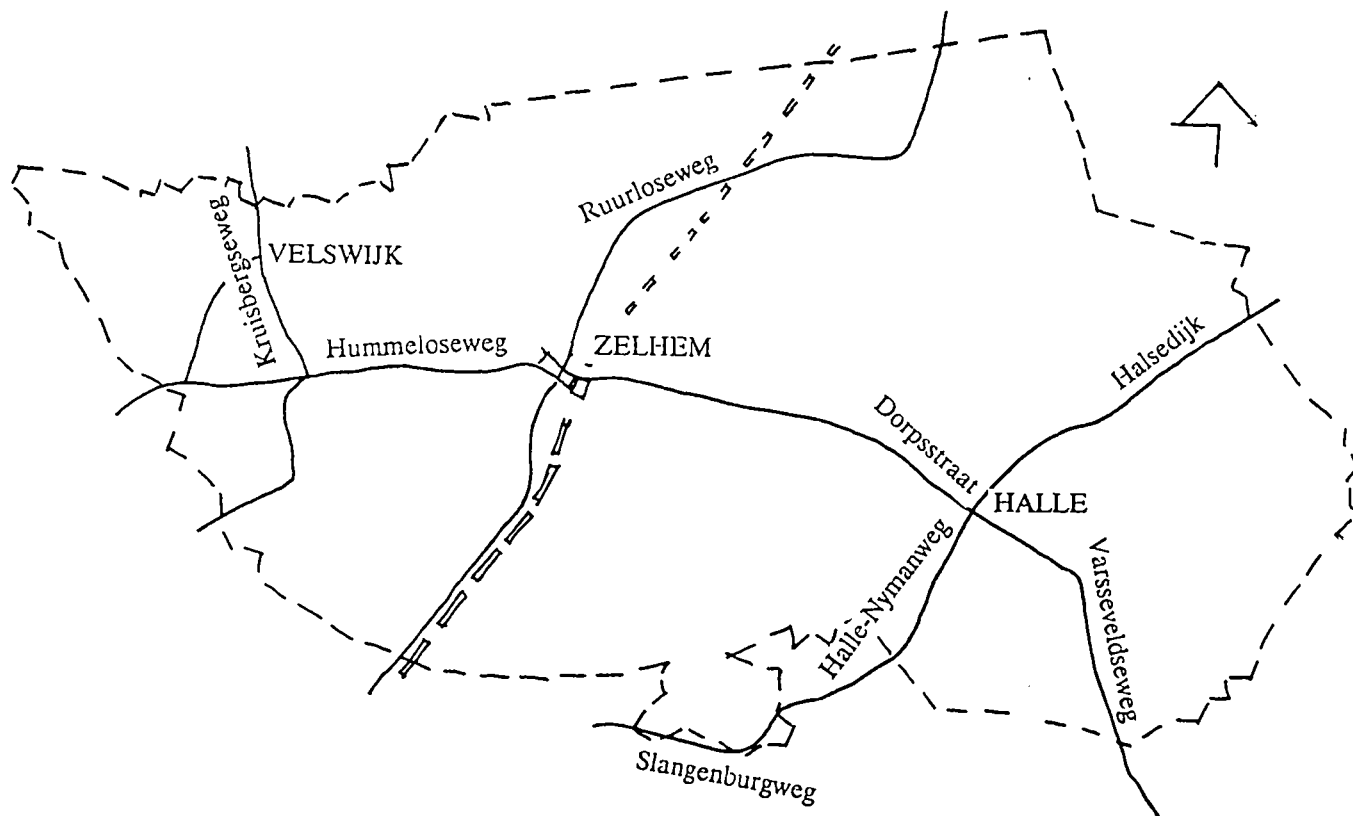
In 1923 stelde de Geldersche Tramweg Maatschappij - thans G.S.M. - een busverbinding met Hengelo in.

De Veengoot, die omstreeks 1835 is gegraven ten behoeve van de veenontginningen in het oostelijk deel van de gemeente, wordt omstreeks 1930 doorgestoken naar de IJssel, waarna het gebied toegankelijk wordt gemaakt door middel van wegeaanleg. Omstreeks dezelfde tijd wordt de Hummelose Beek nabij Wittenbrink genormaliseerd, mede ten behoeve van de waterafvoer, c.q. ontginning van het westelijk deel van de gemeente.

In het begin van de jaren '20 van deze eeuw is de gemeente Zelhem aangesloten op het electriciteitsnet van de PGEM. In de loop van de jaren '60 van deze eeuw wordt de gemeente aangesloten op het drinkwaternet.

Afbeelding 3

Gemeente Zelhem, belangrijkste verbindingen omstreeks 1940

4. NEDERZETTINGSSTRUCTUUR

4.1. Algemeen

Van min of meer permanente bewoning is sprake vanaf de 8e eeuw na Chr. De naamgeving van Zelhem dateert uit de Frankische ontginningsfase. Zelhem lag op een strategisch punt: aan weerszijden was zij omgeven door moerassen. Door de Hessenweg was zij opgenomen in het middeleeuwse handelsverkeer. Zelhem groeit uit tot een gemeente gelegen op een knooppunt. De agrarische bevolking, vanaf de 16e eeuw georganiseerd in markegenootschappen, is echter sterk op zichzelf geïoriënteerd. In de broeklanden en venen werd veen gewonnen, op de heidevelden werden plaggen gestoken en schapen gehouden.

4.2. Functionele ontwikkelingen

Periode 1800-1850

Omstreeks 1830 werden de marken verdeeld. Met het graven van de Veengoot in 1835 werd een begin gemaakt met de ontginning van het Wolfersveen. Vanaf 1846 beschikt Zelhem over de eerste verharde weg: de Hummeloseweg.

Periode 1850-1900

De gemeente Zelhem blijft in het tijdvak 1850-1900 sterk op de landbouw geïoriënteerd. Weliswaar is tussen 1851 en 1863 sprake van een calicotweverij waarin 50 kinderen werken, maar van werkelijke industrialisatie is nauwelijks sprake. Vele agrariërs trekken neveninkomsten uit de vervaardiging van klompen. In de 30 klompenmakerijen van 1876 werken 62 personen. De agrarische crisis in het laatste kwart van de 19e eeuw komt hard aan. Velen trekken o.a. naar Doetinchem. Tussen 1850 en 1900 kent de gemeente Zelhem een vertrekoverschot van 1200 personen, ofwel ongeveer tweederde van de bevolkingsgroei.

In 1885 wordt tussen Doetinchem en Ruurlo een spoorlijn geopend. In Zelhem wordt een station gebouwd. In de omgeving van het station wordt een houtzagerij gevestigd. Tegen het eind van de eeuw wordt op stelselmatige wijze begonnen met de heide- en broeklandontginningen.

Periode 1900-1940

In 1902 wordt te Zelhem een zuivelfabriek opgericht. Tussen 1900 en 1940 is nauwelijks sprake van een vertrekoverschot, met name niet na 1918. Verdubbeling van het bevolkingsaantal vindt dan ook plaats tussen 1918 en 1940 (zie afbeelding 4). Deze bevolkingsgroei houdt verband met nieuwe ontginningen in het Wolfersveen, als gevolg van verbeterde drainagetechnieken. Daardoor komt meer bouwland ter beschikking. De bevolkingsgroei hangt nauwelijks samen met de industrialisatie. In 1939 werken ca. 1900 personen in de landbouw, 150 in de bouwnijverheid en 250 in de overige ambachten. De klompenmakerij biedt werkgelegenheid aan ca. 40 personen. Vanaf 1900 komt het toerisme in Zelhem op gang.

Afbeelding 4
Bevolkingsontwikkeling gemeente Zelhem 1850-1940
(indexcijfers, waarbij in 1850 3.365 inwoners = 100)

4.3. Stedebouwkundige structuur

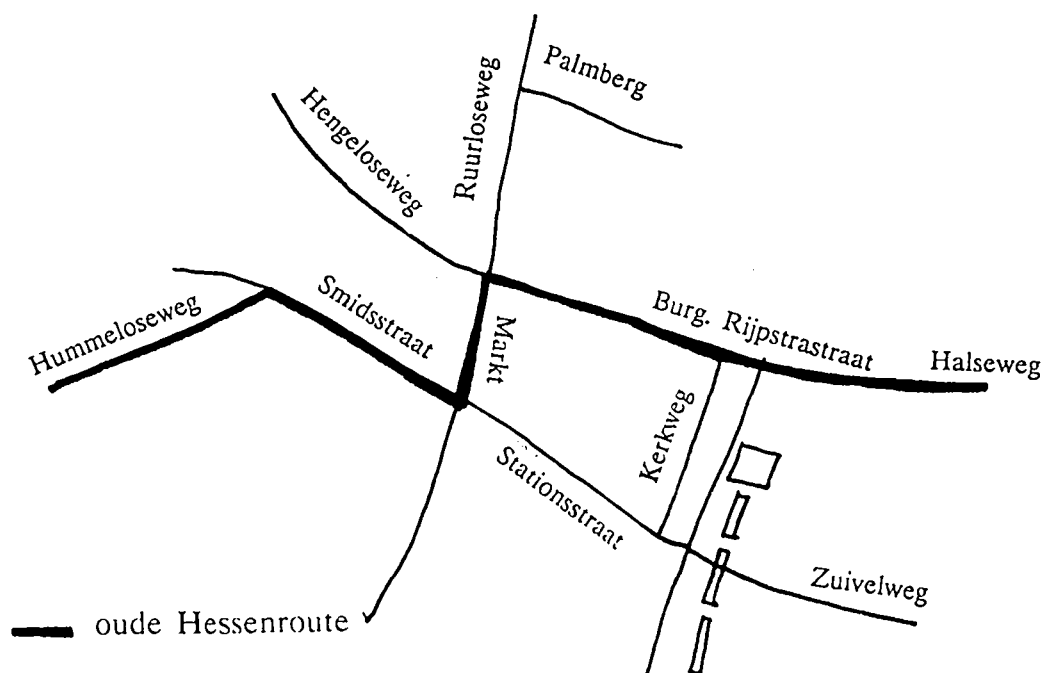
Op de hogere ruggen van het dekzandplateau langs de oude west-oost gerichte verbindingswegen zijn de kernen Zelhem, Halle en Velswijk ontstaan. De noord-zuid gerichte weg Ruurlo-Zelhem-Doetinchem is van veel jongere datum.

Zelhem

Deze kern is ontstaan op het punt waar wegen van Doetinchem naar Hengelo en van Hummelo naar Varsseveld elkaar snijden, en als "station" op de Hessenroute.

De bebouwing in de periode 1850-1940 heeft voornamelijk lintvormig plaatsgevonden aan en tussen de bestaande bebouwing van de Stationsstraat, Kerkweg, de Burgemeester Rijpstrastraat, de Doetinchemseweg en de Smidsstraat. De bebouwing bestaat uit een afwisseling van burgerwoonhuizen, villa's, horecavoorzieningen en winkels.

Na de aanleg van de Ruurloseweg in 1928 vindt langs deze weg en langs de Palmberg, een zijstraat van de Ruurloseweg, eveneens lintvormige bebouwing plaats. De oorspronkelijke kern bij de Markt met horecagelegenheden, boerderijen en burgerwoonhuizen is verdwenen. De oostzijde wordt nu opgevuld met winkels en woonhuizen. De westzijde ligt braak. Langs de spoorlijn ontstaat in de periode 1885-1940 aan weerszijden van de Zuivelweg een industriegebiedje met zuivelindustrie en houthandel.

Kern Zelhem

Halle

De kern verdicht zich in de periode 1850-1940 lintvormig langs de Dorpsstraat met woonhuizen, ambachtelijke bedrijven en boerderijen.

Velswijk

De oorspronkelijk uit een clustering van boerderijen bestaande kern krijgt een lintvormige uitbreiding langs de Kruisbergseweg, de verbindingsweg tussen Doetinchem en Vorden.

Verspreide bebouwing

Buiten de kernen waren de randen van de essen, die als landbouwgebied in gebruik waren, ook de vestigingsplaats van de boerderijen. Het grootste essengebied ligt op de dekzandrug van Hengelo naar Zelhem. Rondom de essen is een zekere clustering aanwezig van boerderijbebouwing in de buurtschappen van Heidenhoek, Winkelhoek, Wassinkbrink en Wittenbrink. Het essengebied loopt als smalle zone door in zuidoostelijke richting. Op dit deel ligt de kern Halle.

De heide-, veen- en broeklandontginningen aan het einde van de vorige eeuw veroorzaken een soort radiaalvormige ontsluitingsstructuur in het oostelijk deel van de gemeente met langs de rechte wegen boerderijbebouwing. In het westelijk deel van de gemeente met broekgebieden komt nauwelijks bebouwing voor.

4.4. Ontwikkelingen na 1940

Na 1940 verandert met name de kern Zelhem. De kern krijgt een concentrische uitbouw. Aan de oostzijde krijgt het industriegebied een verdere uitbouw. De overige twee kernen Halle en Velswijk ondergaan een beperkte planmatige groei.

De Doetinchemseweg/Ruurloseweg is in de jaren '70 verbreed. Tussen Doetinchem en Vorden is de P59 aangelegd, deels op Zelhems grondgebied. In 1970 wordt de spoorlijn Doetinchem-Ruurlo ook voor het goederenvervoer gesloten. Omstreeks 1920 worden in het kader van ruilverkavelingen vele beken gekanaliseerd (Nieuwe Baakse Beek).

4.5. Karakterisering geïnterarieerde bebouwing

Wonen

In de kern van de plaats Zelhem bevinden zich verspreid enkele markante woonhuizen, deels villa's uit de periode 1895-1935.

Werken

De geïnterarieerde bebouwing in de gemeente Zelhem betreft voornamelijk langsdeelboerderijen in de buitengebieden. Zij behoren tot de rechthoekige hallehuizen. Als afgeleide vorm daarvan komen ook T-boerderijen voor. Ook is een krukhuis aangetroffen. Tegen veel boerderijen is een woonhuis/schuur aangebouwd. Er komen ook losstaande bijschuren voor, in enkele gevallen met bakhuisjes. Deeldeuren zijn korf- c.q. segmentboogvormig afgesloten. De overige objecten zijn: een beltkorenmolen (1890) en een molenaarswoning (1908) te Velswijk, een molenromp in Zelhem en een in Halle, twee winkelpanden, een smederij/-winkel, twee cafés, waarvan het voormalig stationskoffiehuis met Jugendstilelementen, alle in Zelhem.

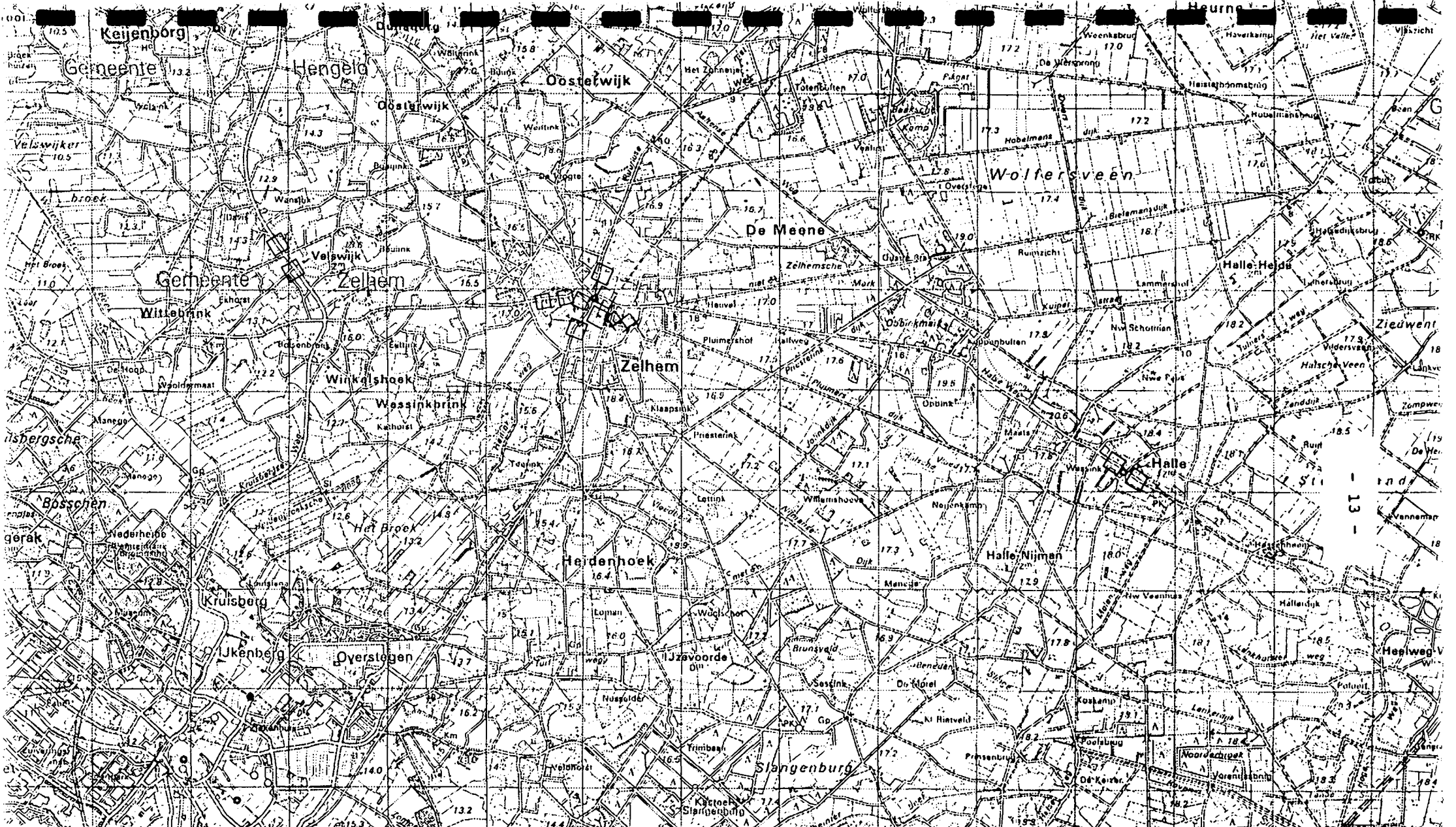
In Zelhem bevindt zich tevens een zuivelfabriek.

Infrastructuur

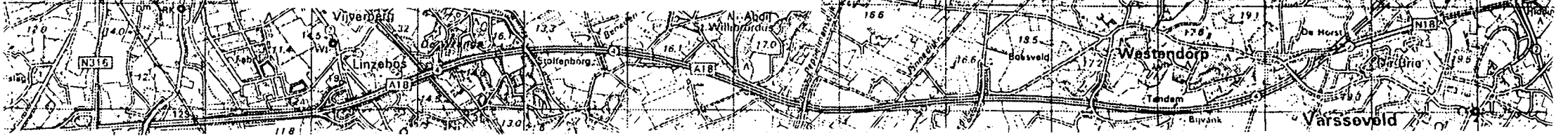
In Zelhem staat een voormalig stationsgebouw (ca. 1884/1916) en in Velswijk een tolhuisje (XIXd).

Maatschappelijke voorzieningen

In Halle is een N.H. kerk (XIXc) met pastoriewoning (XIXb) en een gereformeerde kerk (1937) met pastoriewoning (1937) gebouwd. De scholen met meesterswoningen liggen in de buitengebieden van Halle (ca. 1935), Velswijk (XIXB/XXA) en Zelhem (beide ca. 1935). In Zelhem staat een muziektent (ca. 1910) en een oorlogsmonument (XXb/XXc).

Kaart 1
TYPOLOGIE UITBREIDINGEN GEMEENTE ZELHEM 1850-1940

4.6. Typologie uitbreidingen gemeente Zelhem 1850-1940

Toelichting bij kaart 1

Type aanduiding	Type-omschrijving	Bijzondere gebieden
-----------------	-------------------	---------------------

Gebieden zonder woonfunctie

Industriegebieden 	- functie: industrie/bedrijvigheid/handel/verkeer (b.v. spoorwegemplacement, vliegveld) - inrichting en bebouwing vaak in samenhang met specifieke locatie en/of specifieke functies (b.v. haventerreinen, kolenmijn/waterleidingbedrijf)	
--	--	--

Andere aanduidingen

- Lineaire ontwikkelingen 	- functie: gemengd of wonen - niet-planmatige en planmatige ontwikkelingen	
---	---	--

4.7. Bijzondere gebieden

De term bijzonder gebied wordt gehanteerd voor gebieden die zijn gebouwd of aangelegd in de periode 1850-1940. Bij de beoordeling is de criterialijst (zie blad 15) gehanteerd volgens de zgn. "MIP-handleiding". Hierbij zijn grotere samenhangende (stede-)bouwkundige structuren bekeken. Bij de bouwkundige inventarisaties zijn samenhangende bouwkundige complexen aangegeven.

Dat in de gemeente geen of weinig bijzondere gebieden voorkomen, zegt niets over de schoonheid of opbouw van de gemeente.

In de gemeente Zelhem komen geen bijzondere gebieden of structuren voor die zijn gebouwd in de periode 1850-1940.

CRITERIA VOOR DE AANDUIDING BIJZONDERE GEBIEDEN

- I. Intrinsieke stedenbouwkundige kwaliteit, zoals:
 1. kwaliteit van het ruimtelijk concept;
 2. betekenis vanwege de verkaveling/inrichting/voorzieningen;
 3. betekenis vanwege architectonische/architectuurhistorische kwaliteit;
 4. betekenis vanwege specifieke vorm voor specifieke functionele ontwikkelingen (b.v. havengebied, city-ontwikkeling, sportpark)

- II. Bijzondere historische betekenis, zoals:
 1. structuur, bestemming of verschijningsvorm, verbonden met en duidelijk uitdrukking gevend aan een specifieke politieke, culturele, geestelijke, sociale, economische of algemeen historische ontwikkeling;
 2. betekenis voor de geschiedenis van de ruimtelijke ordening en voor de ontwikkeling van het stedenbouwkundig denken;
 3. betekenis vanwege de innovatieve waarde of pioniersfunctie (type, motief, datering)

- III. Stedenbouwkundige betekenis in ruimere omgeving, zoals:
 1. betekenis als onderdeel van een groter geheel
 2. betekenis vanwege ruimtelijke relaties met de omgeving;
 3. betekenis vanwege markering van het stadsbeeld, als ruimtelijke of functionele dominant in een groter geheel of als representant van een groter geheel

- IV. Gaafheid (van de in I t/m III genoemde kwaliteiten)

- V. Zeldzaamheid (van de in I t/m III genoemde kwaliteiten)

GERAADPLEEGDE ARCHIEVEN/BIBLIOTHEKEN/KAARTMATERIAAL EN LITERATUUR

Archieven en bibliotheken

- * Rijksarchief in Gelderland
- * Gemeente Zelhem
- * Bibliotheken Provincie Gelderland
- * Stichting Arnhemse Openbare en Gelderse Wetenschappelijke Bibliotheek
- * Katholieke Universiteit Nijmegen, Faculteit der Beleidswetenschappen

Afbeeldingen

- * Afbeelding 1 Gemeente Zelhem, 1867
- * Afbeelding 2 Geomorfologische kaart gemeente Zelhem
- * Afbeelding 3 Gemeente Zelhem, belangrijkste verbindingen omstreeks 1940
- * Afbeelding 4 Bevolkingsontwikkeling gemeente Zelhem 1850-1940,
- * Kaart 1 Typologie uitbreidingen gemeente Zelhem 1850-1940

Geraadpleegd kaartmateriaal

- * Topografische kaart 1/25000 en 1/50000, diverse jaargangen
- * Bodemkaart 1/50000
- * Topografische en Militaire Kaart 1/25000 en 1/50000, 1850-1864
- * J. Kuijper, Gemeente-atlas van Gelderland 1868, Leeuwarden, 1970

Literatuur

- * Centrale cultuurtechnische commissie, *Rapport over de ruilverkaveling Hengelo-Zelhem*, Utrecht, 1982
- * Economisch Technologisch Instituut voor Gelderland, *Gegevens en onderzoeken voor het Uitbreidingsplan, alsmede enkele Welvaartsonderzoeken voor de gemeente Zelhem*, Arnhem, 1947
- * Gemeente Zelhem, *600 jaar Velswijk*, Zelhem, 1979
- * Geurkink, A.J., *Halle, een dorp in de Achterhoek*, Zelhem, 1985
- * Keulen, W. van, *Beelden uit het oude Zelhem*, Zelhem, 1971
- * Makkink, J.B., *Rondom het boerenleven in Zelhem*, Zelhem, 1956
- * Nieweg, H., *Doetinchem als historisch centrum van busdiensten, in Kronyck van Deutekom en Salehem*, 1976
- * Reinders, M., *Het begin van Hengelo-Zelhem*, in *Kronyck van Deutekom en Salehem*, 1979
- * Roekel, G.J. van, *De Gelderse Achterhoek in de negentiende eeuw; heren en boeren, ambachtslieden en dagloners, stropers en huttemannen*, Haarlem, 1972
- * Roekel, G.J. van, *De ontbinding van de mark van Zelhem*, in *Kronyck van Deutekom en Salehem*, 1980
- * Stronks, C.N., *Beheer en gebruik van het Wolfersveen in de gemeente Zelhem*, in A.P. de Klerk, e.a., 1984, *Historische geografie in meervoud; historisch-geografische opstellen aangeboden aan Prof. Dr. M.W. Heslinga*, Utrecht
- * Veen, J.S. van, *Hengelo en Zelhem op het Gooi*, in *Bijdragen en mededeelingen Vereeniging Gelre 1900*
- * Wolsink, F.J., *Zelhem in het verleden*, Enschede, 1988

Oosterbeek, 1992

Stichting MIP-Gelderland
Oranjeweg 60
6861 BL OOSTERBEEK
tel. 085 - 336 326